

RÁCZ SZILÁRD

ELTE Eötvös József Collegium

*racszi@gmail.com***A szájképek szerepe jelnyelvi kontaktusokban és változatokban**

The author discusses the role of mouthing in Hungarian Sign Language (HSL) use. After reviewing the bilingual situation in the Deaf community, language contact phenomena between signed and spoken languages and a model of signing varieties are presented. The paper reports the findings of a study that explores the influence of spoken Hungarian on HSL. Data were collected from three signing Deaf persons in order to analyze mouth features accompanying hand movements, with the aim to explain the extent to which oral elements could be seen as part of HSL, and to distinguish HSL from other varieties of signing. The results suggest the opposite of previous descriptions, namely that isolated mouth features underlying HSL grammar can be immanent parts of HSL serving lexical meaning in interaction with signs. Continuous mouthing, however, is rather a characteristic of a contact variety, which is commonly used in formal situations or in Hearing-Deaf interactions.

1. Bevezetés

A jelnyelvekkel kapcsolatos nyelvészeti kutatások rámutattak, hogy a jelnyelvek önálló nyelvi rendszerek, az emberi nyelv természetes megjelenési formái. A tudományos érvek szerepet játszottak a magyar jelnyelv önálló nyelvként való elismerésében is.

Azonban keveset tudunk még a magyar jelnyelvről, a szórend, a diskurzus, a nyelvi változatok kapcsán egyelőre inkább csak a hétköznapi tudásra támaszkodhatunk. Különösen tisztázatlan a magyar jelnyelvnek a magyarhoz való viszonya, főként a jelelés során rendszeresen megfigyelhető szájmozgás.

Halló tanulók számára az egyes jelek tanulását nagyban megkönnyíti a magyar szavak kísérő artikulálása, és elsőként a magyar szórend, szövegépítkezés alapján próbálják sorba rendezni a jeleket. Tolmácsokra is jellemző a magyar szavak megjelenítése, az egymást követő jelek náluk is sokszor követik a magyar szöveget. A siketek velük szemben és adott esetben egymással is így jelelnek. Továbbá a magyar szavak szájról leolvasható képe segíthet a megértésben, ha hibásan vagy nem kivehetően használnak egy adott jelet. A szájmozgás jelensége jól mutatja a két nyelv közti szövevényes viszonyt. E példák arra is utalnak, hogy a jelelésnek különböző változatai vannak, melyeket feltehetően eltérő szájmozgási mintázat jellemez, attól függően, hogy mennyire aktív a jelelés folyamatában a hangzó nyelv.

Az alábbi tanulmány a magyar nyelvi szájmozgás jellemzőit és jeleléshez való viszonyát vizsgálja siketek jelnyelvi nyelvhasználatában. Kiinduló kérdéseim: (1) a jelnyelvi rendszer részeként tekinthető-e a magyar szavakat megjelenítő szájmozgás, (2) használata alapján elkülöníthetünk-e a magyar jelnyelvtől a magyar hangzó nyelv hatását mutató kontaktusváltozatot és (3) mindezek rávilágítanak-e a siketek és hallók jelelése közti különbségre?

2. A siketek kétnyelvű nyelvhasználatára

A siketek kétnyelvű nyelvhasználatának megértéséhez jó kiindulópont Bartha Csilla (1999) kétnyelvűség-definíciója, amely a grosjeani funkcionális szemléletet követve (Grosjean, 1982), a siketek esetét is figyelembe véve határozza meg a kétnyelvűeket:

Eszerint kétnyelvű az, aki mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban, írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ. (Bartha, 1999: 40).

A hazai szakirodalom meghatározásaiból kiderül, hogy a siketek beszélnek, írnak, olvasnak magyarul, illetve használják saját jelnyelvüket (vö. Bartha és Hattyár, 2002; Bartha, *et al.*, 2006). Magyar nyelvi és jelnyelvi produkciójukban feltételezhetően a másik nyelv is megjelenik, kódot váltanak, kevernek, spontán és bizonyos diskurzuszstratégiák részeként. Tisztázatlan azonban, hogy pontosan milyen nyelvi rendszerek érintkezéséről és mindennapi használatáról van szó. A siketek kétnyelvűségének jobb megértéséhez röviden vázolni kell a magyarországi közösséget (is) jellemző sajátos nyelvészeti helyzetet, és a két nyelvi rendszer, a magyar és a magyar jelnyelv kapcsolatainak módozatait.

2.1. Természetes és mesterséges rendszerek kontaktusai

A siketek nyelvi viselkedését két fontos jelenség befolyásolja a mai napig. A halló családból származó többség a jelnyelvet siket szülők gyerekeitől sajátítja el óvodában, iskolában (Davis, 1989: 86). A jelnyelvet tehát a folyamatosan kívülről jövők is alakítják, akik közül sokan kevésbé kompetens jelelők lesznek, mint siketek közül érkező társaik. Továbbá a gyógypedagógiai oktatási rendszer a szájról olvasást, illetve hallásnevelést tette kizárólagossá, a siketeknek mindig a magyar nyelvhez kellett igazodniuk, a jelnyelv sokáig a közösségeken belüli használatra korlátozódott.

Azonban a siket közösségben jellemzően nem zajlik le a nyelvcseré (Hattyár, 2004). Ezt nagyban segíti, hogy a kisebbségi és a többségi nyelvnek eltérő a modalitása, azaz más (auditív illetve vizuális) közvetítő csatornát használnak. A jelnyelvek éppen a modalitásbeli különbség miatt sokkal inkább magukba tudták illeszteni a környezet hangzó nyelveinek bizonyos elemeit, hiszen a jelelés és a beszéd egymással párhuzamosan is megjelenhet. E jelenségről azonban a jel-

nyelvészek közül meglepően kevesen írnak. Ezek közül különösen provokatív Ebbinghaus és Heßmann (1990, 1994, 1995) nézete, akik szerint a hangzó nyelvi szavak részét képezik a német jelnyelvnek. Megjelenésük a nyelvfeldolgozás során természetes kézjel-artikuláció kölcsönhatásán alapul, amely a külső kontextussal együtt hordozója a jelentésnek, a jel a szót, a szó a jelet kontextualizálja (1994: 484).

A beszélt nyelven kívül a beszélt és írott nyelv tanítását szolgáló mesterséges manuális rendszerek is kontaktusba léptek a jelnyelvvvel. Általánosan ismert az ujj-ábécé, amely az adott hangzó nyelv betűinek vizuális megjelenítése. A betűzést gyakran használják ismeretlen vagy idegen szavak, tulajdonnevek esetén, ill. egyes fogalmak pontosítására. Ezek bizonyos formában lexikalizálódhatnak is, mint a V betűjel a VÁC vagy az R a REFORMÁTUS jelben (Mongyi és Szabó, 2004: 51).

Manuálisan kódolt rendszer a *jelelt magyar* (jelelt angol stb.), amely a jelnyelv lexikai elemeit a magyarból átvett nyelvtani eszközökkel (toldalékok, ige-kötők, névelők) együtt alkalmazza, a magyar szórendjét követve, tehát mintegy vizuálisan-manuálisan kódolja a magyart, és nem él a jelnyelv térbeli és nonmanuális nyelvtani formáival. Folyamatos magyar artikuláció kíséri (Henger és Kovács, 2005: 16). Tolmácsolási stratégiaként is jól ismert, a magyarul jobban tudó siketek esetében lehet előnyös, és indokolt, ha hangzó vagy írott szöveg pontos visszaadása a cél (Lancz, 2001: 158).

A *jellel kísért magyar* (ritkábban *jelesített magyar*) esetében a mondatalkotás a magyar nyelv szabályai szerint történik, azonban a jelelő nem használja a nyelvtani elemeket, és csak a tartalmas szavakat jeleli a magyar beszéd kíséreté-ként (Henger és Kovács, 2005: 17). Fontos tehát, hogy itt is nagy szerepe van a szájmozgásnak. Ez az a jelelés, amelyet a legtöbb halló jelnyelvtanuló és tolmács használ. Megfigyelések alapján siketek hallókkal szemben, és bizonyos helyzetekben egymás közt is a jellel kísért magyart alkalmazzák, mivel a siket közösség az idők során átvette és használta a fenti hangzó nyelv alapú rendszereket, és keverte a jelnyelvvvel. A jelnyelv nyelvi voltával kapcsolatos bizonytalanság és negatív attitűdök miatt sok esetben nincsenek is tudatában bizonyos különbségeknek (Lancz, 2001: 158). Fontos azonban megjegyezni, hogy siketek magyar alapú jeleléséről nincsenek pontos ismereteink, a megnevezések és a mögöttük tételezett jelenségek homályosak, ellentmondásosak.

A különböző helyzetben lévő, a nyelvekkel eltérő módon kapcsolatban álló siketek – akiktől a többségi környezet mindig is elvárta, hogy minél jobban tanulják meg és használják a hangzó nyelvet – rendkívül változatos módon használják e kódokat. A magyar alapú jelelés csakúgy, mint az artikulált szavak leolvasása a szájról természetes része a mindennapoknak.

A siketek kétnyelvűsége nyelvészeti szempontból tehát főként a vizuális modalitásban szervesen együttműködő heterogén rendszerek dinamikusan változó használatát jelenti, tehát beszélt, írott, jelelt nyelvek változatainak kommunikatív, szociokulturális igénynek megfelelő használatát.

2.2. A jelelési változatok modellje

A hangzó nyelvhez igazodó jelelést, hangzó nyelvi szájmozgást, betűzést mint nyelvi kontaktusokat a tolmácsolás szakirodalmában részletesebben tárgyalták (Davis, 1989; Cokely, 2005; Sofinsiki, 2002; Napier, 2006). Ezen írások fogalmaira, módszertani leírásaira a jelen tanulmány is támaszkodik, azonban ezek a siketek nyelvhasználatát csak közvetetten érintik. Nem egyértelmű ugyanis, hogy az elemzett kontaktusok inkább csak a tolmácsolási helyzetben fordulnak elő, vagy siket jelelőknél is (Napier, 2006: 61).

A kérdés jobban megközelíthető angolszász jelnyelvi szociolingvisztikai kutatások felől, melyek a hallók és siketek által is használt angol alapú jelelést vizsgálták a nyelvhasználatban. A jelenség legjobban a Lucas és Valli empirikus vizsgálatai alapján leírt kontinuum-modell segítségével ragadható meg (1. ábra) (Lucas & Valli, 1992; Sofinski, 2002).

1. ábra: A siketek nyelvhasználatát ábrázoló kontinuum-modell (Lucas & Valli, 1992: 58 alapján)

Lényege, hogy a vizuális modalitáson, tehát a jelelésen belül egy skálával írja le a hangzó nyelv és a jelnyelv közötti változatokat. A kontinuum egyik oldalán az amerikai jelnyelv található, tehát az angoltól különböző grammatikával, saját nyelvtörténettel rendelkező autonóm nyelvi rendszer. A kontinuum másik végén található az angolt reprezentáló jelelt angol. A kettő közé egy kontaktusjelelésnek [contact signing] nevezett változatot helyeztek, melyet a jelnyelvtől valamilyen eltérő, kevésbé „siketes” jelelésként írtak le, és ezt a szerintük főként formális helyzetben és hallókkal használt változatot vizsgálták részletesebben.

Lucas és Valli interjúkból nyert adatai alapján, kompetens jelnyelvhasználók ítéletét figyelembe véve arra jutottak, hogy a jelelt angol és a jelnyelv használata mellett a kísérleti személyek az angol nyelv és az amerikai jelnyelv (ASL) szerkezeteit komplex módon keverő változatot is használtak, beszédpartnertől, szituációtól függően (1992: 63). Ez a változat természetesen a két végpont felé közeledve mutathat egyik vagy másik nyelvhez való erősebb kötődést. Ez a jelelés angol igeekötőket, prepozíciókat, igéket követő lebetűzött flexiómorfémákat, angol szavak szájképeit és angol szórendet ugyanúgy tartalmazott, mint nonmanuális tagadást, grammatikai–diskurzusbeli tekintetváltást, szerepváltást, névmási indexelést, jelnyelvi szórendet, retorikai kérdéseket és szájkép nélküli jeleket, melyeket az ASL ismert jellemzőiként tartanak számon. Az ítések ezt a formát sokszor nem tudták egyértelműen jelnyelvhez vagy angol alapú jelelés-

hez kötni. Néhány konzisztensen előforduló jellemző és főként a problémamentes érhetőség alapján nevezték külön hibrid vagy harmadik rendszernek ezt a jelelési módot (Lucas & Valli, 1992: 93; vö. Romaine, 1989: 68).

Az itt szereplő jelelt angolt a tolmácstankönyvekben szereplő jelelt magyarral hasonlóan jellemzik. Azonban a jellel kísért magyar nyelv (hang nélküli magyar beszéd és azt kísérő magyar szórendet követő jelnyelvi jelek használata) nem teljesen az a kontaktusjelelés, amelyről Lucas és Valli ír. A kontaktusjelelés sokkal inkább a nálunk jellel kísért magyar nyelvnek nevezett jelelés és a siketes magyar jelnyelv keverése volna. Ez a különbségtétel azért fontos, mert nálunk siketek magyarosabb jelelését anélkül nevezik jellel kísért magyarnak, hogy annak bármilyen nyelvészetileg igazolható alapja lenne. Nem ismerjük igazán a keverési módozatokat, és azt is főképp csak felületes megfigyelés és elbeszélések alapján tudjuk, hogy ki, mikor és miért használja e jelelési változatokat. Mindenesetre nem egyértelmű, hogy siketek magyarosabb jelelése a jellel kísért magyarral egyezne meg, ugyanakkor egy ilyen kontaktusjelelés létét egyelőre nem igazolták, és az sem biztos, hogy a kontinuum a magyar viszonyokat pontosan leírja. Másfelől a jelnyelv rendszerét is le kell határolni a kevert változatoktól, viszont jelenlegi tudásunk alapján sokszor nehéz eldönteni, mely elemek tekinthetők a jelnyelv részének, és melyeket sorolhatunk egyéb változatokhoz.

E változatok elkülönítésére alkalmasnak mutatkozik a hangzó nyelvi szájmozgás vizsgálata. Ugyanis ez minden jelelési módnál megjelenik. Feltételezhető tehát, hogy intenzitása, formája összefügg a siketes és magyar alapú jelelés elkülöníthetőségével. A magyar szájmozgás elemzését ezért a manuális jelhasználattal is érdemes összevetni. Mindehhez azonban vázolni kell röviden az elemzésben vizsgált szájmozgási kategóriákat.

2.3. A szájmozgás osztályozása

Ebbinghaus és Heßmann (1994: 481) szerint a szájképek, azaz a hangzó nyelvi szájmozgások a száj képe alapján azonosítható, jelnyelvi kontextusban általában hang nélkül kivitelezett egységek, melyek egyértelmű viszonyban állnak a hangzó nyelv szavaival. Ez a vizuális-mozgási ábrázolás nem pontosan tudja megjeleníteni a vokális természetű szót, azonban láthatóvá tétele a kézjelekkel együtt elegendő ahhoz, hogy az adott szót a befogadó probléma nélkül azonosítsa (ugyanők, 1995: 50). A kölcsönös kontextualizálás miatt sok esetben nem is szükséges a teljes szó artikulálása, a szájmozgásokon keresztül megjelenő szavak gyakran redukáltak, csak szótövekként mutatkoznak meg (1995: 56).

Ezzel szemben jelnyelvi szájmozgások esetén a száj mozgása nem utal a hangzó nyelvre. Ezek leggyakrabban sajátos siketes jeleket vagy jelnyelvi határozószókat kísérnek, amelyek érzelmet kifejező mimikával is párosulnak (Davis, 1989: 93; Mongyi és Szabó, 2004: 37). A száj sajátos jelnyelvi formái az arcki-

fejezést, tekintetet, testmozgást is magában foglaló nonmanuális egységek részének tekinthetők, és nehezen is választhatók el az érzelmek, hangulatok egészes kifejezésétől (Ebbinghaus & Heßmann, 1995: 50). Jelnyelvi szájmozgáshoz sorolható a lexikalizált szájmozgás is: redukált hangzó nyelvi szájmozgás, amely egy adott manuális jelet kísér általában változatlan formában (Davis, 1989: 96; Sofinski, 2002: 32-33).

Nem egyértelmű, hogy a szájképek mennyiben tekinthetők a jelnyelvek részeként. Kiindulópontot adhat azonban az a megállapítás, hogy általában olyan jelelési módokban figyelhetők meg, amelyek hangzó nyelv alapú jeleléshez vagy annak a jelnyelvvvel való keveréséhez kötődnek (Lucas & Valli, 1992: 78). Lucas és Valli abban látják a különbséget, hogy a jelnyelvben izolált szájképek fordulnak elő (függetlenül attól, hogy teljes, részleges, lexikalizált vagy sem), melyek a jelnyelv morfoszintaktikai rendszerébe ágyazódnak, míg a kontaktusjelelésben folyamatos hangzó nyelvi szájmozgás jelenik meg, és a manuális csatornában keverednek jelnyelvi jelek és hangzó nyelvi elemek (pl. jelelt toldalékok, névelők stb.) (ugyanők: 1992: 79).

Az elemzés során szájmozgásként utalok a száj bármiféle mozgására. Jelnyelvi szájmozgásnak tekintem a magyar szavakként nem azonosítható, sajátos szájformákat, magyar nyelvi szájmozgásnak vagy szájképnek a magyarként azonosítható szavakat; teljes szájképnek a teljesen, redukált szájképnek a részlegesen megjelenő vagy minimálisan artikulált szóalakokat (ld. Függelék). Az alábbi elemzés részletesebben csak a szájképekkel foglalkozik.

3. A vizsgálat célja és módszere

Kiinduló kérdéseim megválaszolásához elsőként számba akartam venni, miként is kapcsolódhat szájkép és manuális jel egymáshoz, anélkül, hogy előre elkülönítenék siketes vagy nem siketes jelelést. Az ebben a tanulmányban olvasható elemzésben tehát pusztán a két nyelv érintkezéséből adódó keveredések lexikai és grammatikai vizsgálatára szorítkozom. Céлом ezen túl, hogy rendszerezzek bizonyos jelenségeket a nagyobb mintás vizsgálatok előtt, és ezáltal pontosítsam a kutatási kérdéseimet is. A jelen tanulmány tehát az alábbi kérdéseket vizsgálja:

- Mi a funkciója és szerkezete a szájképeknek a jelelés során?
- Hogy viszonyul egymáshoz a szájkép és a manuális jel használata?
- Ezek bizonyos különbségei segítenek-e elkülöníteni a kétnyelvű skálán ábrázolt változatokat?

3.1. A vizsgált minta

Az első elemzéshez formális helyzetet választottam, amelyben általában több magyar hatás figyelhető meg, a siketek várhatóan elég sok kontaktusjelenséget produkálnak. Az elemzés tárgya három, nem kutatási célból készült, könnyen hozzáférhető jelnyelvi szöveg lett: a jelnyelvi tolmácsszolgálatok szolgáltatási rendjének felvételei. A felvételek lehetőséget kínáltak a direkt összevetésre, mivel a szöveg, a kontextus, a felvétel körülményei is hasonlóak (Napier, 2006: 50).

Mindegyiken siket adatközlő jelet. Egy már előre megadott magyar szöveg (kiinduló input) kamerába jelezése történik. Jelezni tudó hallók is jelen voltak. Két esetben a szöveg vázlata ki van vetítve, tehát a jelező időnként rátekinthet. Egy adatközlő a szöveg lényegét nagyjából megtanulta, és fejből próbálja visszaadni. A téma a tolmácsok rendelése, tolmácsolási színterek bemutatása (hasonló lexikai elemek, mondatok). Mindhárom esetben alapvetően siketeknek szánt felvételtől van szó, ahol viszont a címzettek nincsenek jelen. Az információ közvetítése egyirányú, a szöveg típusa ismeretközlő. (A jelnyelvi videók alapjául szolgáló szövegek az alábbi három honlapról származnak: egerjel.com, korner.hu, hajdu-jeltolmácsok.hu.)

3.2. Az elemzés menete és a felhasznált módszerek

A hosszabb-rövidebb (4-30 perces) felvételekből választottam egy azonos hosszúságú, 2 perc 40 másodperces részletet, melyben a tolmácsok rendeléséről, lemondásáról, és a tolmácsolási helyzetekről esik szó. Az ebből nyerhető nyelvi adatok a szakirodalmat figyelembe véve egy előtanulmány céljának megfelelőnek bizonyulnak.

A felvételek átírása egy jelnyelvi videók elemzésére használt annotációs program, az ELAN segítségével történt. Az általam készített átírást jelnyelvi oktató segítségével ellenőriztem, ami lehetővé tette a problémás részek összevetését, megbeszélését.

A lejegyzéseket Davis (1989) és Napier (2006) alapján a két vizsgált csatornára, a szájmozgás, és a manuális jelek sávjára szűkítettem. Figyelembe vettem Baker és Cokely alapvetését, hogy egy adott jelet olyan szó segítségével kell rögzíteni, amely megközelítőleg visszaadja a jelentését (tehát egy kézjelet jelölő glossza nem adja vissza a jel minden jelentését) (Cokely, 2005: 49). Azonban mivel azt is vizsgáltam, hogy a jelentés összefügg-e a kézjelet kísérő szájképpel, arra törekedtem, hogy a kézjel egyfajta reprezentáció legyen, és ne fordítás. Példaként tehát a 'jár', 'eljárás' jelentésű jelet a kivitelezett JÁR kézjellel jelöltem. A glosszázós átírásban Napier (2006) mintáját követtem, tehát nem jeleztem külön az átírásban a jel kivitelezéséhez kapcsolódó megjegyzéseket (pl. hogy a jel mely térrészre irányul). Az átírás jelsávját nagybetűvel jelölöm, a jeleket kísérő szájképeket pedig kurzivált kisbetűvel. (ld. Függelék).

4. Eredmények

Az előállt korpuszban összevettem a jelek és a szájmozgás arányait, elkülönítettem megjelenési típusokat, megvizsgáltam ezek néhány szerkezeti tulajdonságát. A szájmozgás szembetűnő jelenlétét a jelelés során a manuális jelekhez viszonyított megjelenési aránya jól mutatja (2. ábra).

<i>Adatközlő</i>	<i>Lexikai egységek szájmozgással</i>	<i>Lexikai egységek szájmozgás nélkül</i>	<i>Manuális lexikai egységek száma</i>
A	192 (91,87%)	17 (8,13%)	209
B	123 (77,36%)	36 (22,64%)	159
C	186 (96,875%)	6 (3,125%)	192

2. ábra: A manuális lexikai egységek és a szájmozgás viszonya

A manuális jelek többségére esik valamilyen szájmozgás mindhárom felvételen. B jelelő esetében a szájmozgás nélkül kivitelezett jelek aránya (22, 64%) jóval meghaladja az A (8,13%) és különösen a C (3,125%) jelelő arányait. Tehát C jelelő szinte végig használ szájmozgást, A jelelő valamennyivel kevesebbet, és B jelelő a legkevesebbet, de ez is a manuális jelek közel 80%-át érinti. A manuális jelek eltérő száma főként az eltérő jelelési tempóval, szünetekkel magyarázható.

Fontos megjegyezni, hogy nem teljesen esik egybe az azonosított szájmozgások száma a szájmozgással kísért jelek számával. A toldalékkal ellátot magyar szóalakokat (pl. *vezetőhöz*) egy egységként számolom. Noha ezt pontosan követheti egy lineárisan, szekvenciálisan építkező manuális szerkezet (VEZET HÖZ), melyben a magyar szóalakhoz hasonlóan megjelenik a szabad és kötött morfémanak megfelelő két egység, itt mégis két külön jelről van szó. Ebből fakadóan gyakori a „két jelre egy szájkép” esete. Továbbá a manuális csatorna jellemzően gyorsabb is, egy szájmozgásra gyakran két manuális lexikai egység is esik (pl. BÜNTET PÉNZ/*büntetés*). Ezek egyike gyakran névmási funkciójú indexáló, rámutató jel (pl. ITT, EZ, Ő), amely egy főnévre utal (pl. SIKET Ő).

A magyar nyelv megjelenésére főként a szájmozgások kategóriára bontása mutat rá (3. ábra).

Adatközlő	Magyar nyelvi szájmozgás			Jelnyelvi szájmozgás	Összesen
	Teljes szájkép	Redukált szájkép	Összes magyar nyelvi szájkép		
A	168 (93,33%)	7 (3,89%)	175 (97,22%)	5 (2,78%)	180
B	68 (68,69%)	6 (6,06%)	74 (74,75%)	25 (25,25%)	99
C	156 (97,5%)	4 (2,5%)	160 (100%)	0 (0%)	160

3. ábra: A szájmozgások típusai és előfordulási aránya

Az eredmények azt mutatják, hogy a manuális jelek nagy többségével fellépő szájmozgás egyértelműen összefüggésbe hozható a magyar nyelvvel. Mindhárom esetben a megjelenő szájmozgások legalább háromnegyed része ugyanis magyar nyelvi. A különbség itt is főként a B jelelő és az A és C jelelő között van. B esetében ugyanis a 99 szájmozgási egységből 25, tehát 25,25% jelnyelvi. Ezek mellékneveket, határozókat, igéket kísérnek, köztük jelnyelvi idiómáknak számító ún. siketes jelekkel. Ezzel szemben A-nál 180-ból 5 (2,78%) jelnyelvi szájmozgást találtam, C-nél pedig kizárólag magyar szavak szájképeit. Redukált szájképek csak elenyésző százalékát teszik ki a teljes mintának, A-nál 175-ből 7, B-nél 74-ből 6, C-nél 160-ból 4 eset kivételével teljes magyar szavakat jelenítenek meg az adatközlők.

B jelelőnél tehát kevesebb szájmozgás jelenik meg, ezek közül átlagban minden negyedik jelnyelvi. Jobban eltér ezért A és C jelelőtől, mivel náluk a legtöbb manuális jelet a száj mozgása kíséri. Ezek A-nál a legtöbb, C-nél pedig minden esetben szájképként azonosíthatók, és ezáltal sokkal inkább megjelenítik a magyar nyelvet.

Ezen megállapítások arra utalnak, hogy A és C jobban kötődik a magyar nyelvhez, mint B. Azonban e megállapítások igazolásához csak részletesebb elemzések vezethetnek.

5. Elemzések

Az alábbiakban két kérdéskört vizsgálva tárgyalom tovább a szájképek funkcióját és struktúráját: a jelentésképzés és lexikalizáció valamint a manuális és orális szerkezetek összefüggései mentén.

5.1. A szájképek jelentéshordozó szerepe

A minta legnagyobb részét szájképek teszik ki (97,22%, 74,45%, 100%). Jogosan merül fel ezek jelentésképzésben betöltött funkciójának kérdése.

Mindhárom felvételen azt találtam, hogy legtöbb esetben ezek a szájképek a manuális jelek valamely jelentésével azonosak (pl. SZABÁLY/ *szabályzat*, ÖN+KORMÁNY/ *önkormányzat*, POLGÁR/ *polgár* FOGLALKOZ/ *foglalkoztatás*). Ez a szemantikai ekvivalencia azonban tovább bontható. Több esetben a szájkép akkor is jelen van, amikor redundánsnak tűnik a jelentés szempontjából. Ilyen A TANÁR vagy ÖN+KORMÁNY jelet kísérő *tanár* és *önkormányzat* szájkép. Indokoltabbnak tűnhet a *polgár* és *barát* szájképek használata, mivel itt a kézjel ugyanaz, vagy a *foglalkozik* és *foglalkoztatás*, amelyek a FOGLALKOZ kézjelet kísérik. Utóbbi eltérések abból is adódnak, hogy számos esetben egy jel többféle magyar szófajú szóhoz is besorolható. Gyakori pl. az ige-főnév megfelelés, az ún. tárgytevékenység (Mongyi és Szabó, 2004: 54).

Lehetséges, hogy ilyen esetekben a kézjel viszonylag tág jelentésmezőt aktívál, és a szájképnek van jelentésmegkülönböztető szerepe. Ezek a kérdések éppen azért zavarba ejtők, mert nehéz eldönteni, hogy a szájkép a magyarhoz való igazodás miatt megjelenő spontán kontaktusjelenség vagy a jelnyelvi rendszer lexikalizált része. A jelen elemzés alapján feltételezhető, hogy amikor a kézjelhez képest a szájkép is pontosítja a fogalmat, részét képezi a jelnyelvben a lexikális jelentés megalkotásának. Ilyen esetekben a szájkép a siketesnek tűnő B adatközlőnél is megjelenik.

Azonban a másik kettővel szemben B a leggyakrabban előforduló TOLMÁCS jellel csak először használ szájképet. Ez utalhat a diskurzusban megjelenő egyéb pragmatikai tényezők jelentésképző hatására is, tehát a rendszer szempontjából nem indokolt a szájkép ismételt használata.

A magyar szájkép továbbá akkor is segít a zavartalan dekódolásban, amikor a manuális csatornában pontatlanságot, félrejelelést láthatunk, és a manuális és orális csatorna egészen eltér egymástól. A jelelő a háromszor ismételt REND jelre a *rendezvény*-t artikulálja. Kérdés, hogy a szájkép nélkül egyértelmű volna-e a háromszor ismételt REND jel jelentése, főként, hogy az átírást végző jelnyelvoktató szerint ezt a jelet így nem használják, inkább a RENDEZ lexikai egységet, amelyet a B jelelő alkalmaz is „rendezvény” értelemben. C jelelő egy helyen a JÁR+ jelre a *korrepetálás* szót jeleníti meg. A kompetens jelnyelvhasználónak a mondatok folyamatos fordításánál ez nem okozott nehézséget, és a megbeszélések alkalmával meg is erősítette, hogy a szájkép szerint

fordított. Az a tény, hogy sokszor e „hibák” nem akadályozzák az értelmezést, a magyar szájképek feldolgozásban játszott fontos szerepére utal. A manuális és orális csatorna szervesen kapcsolódik egymáshoz, melyet az a jelenség is mutat, hogy sokszor a magyar szótagszámának megfelelően ismétlődik a kísérő jel.

Mindez arra utal, hogy a száj tekinthető külön jelentéshordozó komponensnek a manuális és egyéb nonmanuális részek mellett, egyfajta orális komponensként (Ebbinghaus & Heßmann, 1990: 61). Valószínű tehát, hogy kézjeleket, szájképet, kontextuális ismereteket egyszerre használnak fel a jelentés létrehozásában, tehát egyszerűen a kétnyelvű nyelvhasználók eltérő nyelveket és modalitásokat összekapcsoló kompetenciájára építenek, és bár a kontaktusok következménye mindez, ma több jelnyelvben így működhet a heterogén elemekből építkező nyelvhasználat. A kölcsönös kontextualizálás elméletével magyarázhatók a redukált szájképek is. Az adott kontextusban elegendő egy részleges szájkép is, hogy a jellel együtt közvetíteni lehessen az adott jelentést. A gyorsabb kézmozdulatok miatt is csúszik, redukálódik a szájmozgás, tehát indokolatlanul megterhelő lenne sokszor a teljes magyar szót megjeleníteni.

Az sem biztos, hogy csak a hasonló formában előforduló, lexikalizáltak tekintett egységeket érzékelnék a jelnyelv természetes részeként (Davis, 1989: 96). A pragmatikai, pszicho- és szociolingvisztikai tényezőktől függő variábilisan használt szájképek ugyanúgy szerves részét képezhetik a jelnyelvi produkciónak.

5.2. Manuális és orális szerkezetek viszonyai

B adatközlő jelelése inkább tűnt sikeresnek, mint A és főleg C produkciója, és utóbbiaknál voltak dominánsak a szájképek is. Ezért feltételezhető volt, hogy ha lehet különbséget tenni jelnyelv és a magyar alapú jelelés között, akkor ez a szájképek struktúrájában is tükröződik. Lucas és Valli (1992) alapján azt vizsgáltam, hogy igazodnak-e a szájképek a magyar nyelv rendszeréhez, vagy inkább izolált szóalakokként jelennek meg (ld. 4. ábra a függelékben).

Az alapvető különbség, hogy a szájképek B jelelőnél szinte kizárólag toldalékmorfémák nélkül jelennek meg, és váltakoznak jelnyelvi szájmozgással. Ezek a mondatok nem követik a magyar nyelv szintaktikai szabályait. A többjelentésű jelek esetében a megfelelő szájkép itt is megjelenik (pl. RENDEZ/rendezvény), azonban ezek izoláltak. Ezzel szemben A és C esetében a szájképek számos esetben morfológiai és szintaktikai szinten is követik a magyar nyelvet, részben talán megfelelnek az eredeti magyar nyelvű szövegnek, amely a feljelelés alapjául szolgált. Így mindkettőnél előfordulnak személyragok, határozóragok, birtokos jelek (*honlapján, kérem, kinél, bíróságon, díja*) egyéb funkciószók, pl. névelők és kötőszók (*a, de, akkor, hogy*). A segédige a magyarnak megfelelően főnévi igenévvel párosul (KELL/kell [...] SZÓL/szólni; LEHET/lehet [...] TUD/tudni), megjelennek létigés szerkezetek (*mi volt a probléma; tolmácsra van szüksége*).

Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a magyar nyelvi szerkezetek nem végig és nem folyamatosan jelennek meg, nyelvtani elemeket nem minden esetben jelölnek, a szájképek után következhet jelnyelvi szájmozgás is. Összességében a magyarban ez agrammatikus produkciónak számít (pl. *magánszemély kell fizetni*). Tehát nincs szó jellel kísért beszédről, noha a folyamatos magyar szájképek alapján ezt gondolhatnánk. Ezek a megállapítások egybecsengenek Lucas és Valli vizsgálatával: siketek angol alapú jelelésénél a szájmozgás nem azonos a tolmácsolás során is használt jellel kísért beszéd formáival (1992: 79).

A és C között további eltéréseket találtam a szájképek számában és típusaiban. C-nél még tisztábbak a magyar morfoszintaktikai szerkezetek, és nála nem jelenik meg siketes szájmozgás sem.

A folyamatos artikuláció során előfordul, hogy egy szájkép, jellemzően funkciószó, manuális jel nélkül jelenik meg. A-nál egy példa van (*megérkezik a tolmács*), C-nél jóval több: (*és hogyan; hogy mi*). Ez néhol tartalmaz szavakat is érint (EGY+HÁZ/ *egyházi események*, NYELV/ *jelnyelv*; INTÉZ HEZ/ *ügyintézéshez*). E jelenséget a kontaktusváltozathoz kötik (Sofinski, 2002: 39; Lucas és Valli, 1992: 78).

C jelelnél több magyar elem azonosítható a manuális csatornában. Névelőként megjelenik a magyar ujj-ábécé A betűjele (A TOLMÁCS/ *a tolmács*) és ragjelek (TOLMÁCS RA/ *tolmácsra*; KI NÉL/ *kinél*), melyek nem a magyar jelnyelv részei. A logikai viszonyok ilyen manuális reprezentációja a jelelt magyarként ismert manuális rendszer ismerve. E szekvenciákban tehát nagyon pontos igazodás történik a magyar nyelvhez.

Néhány helyen összehasonlítottam a manuális és az orális csatornában megjelenő szerkezeteket, azt feltételezve, hogy a magyar rendszeréhez jobban kötődő szájképeknél a jelek felépítése is a magyarhoz igazodik. A magyar jelnyelvi szintaxisról kevés információnk van, de az megállapítható, hogy mennyire követik a jelek az orális csatorna elemeinek sorrendjét, viszonyait, illetve használják-e közben a jelnyelvek térbeli-vizuális eszközrendszerét, osztályozókat, térindexpontokat (vö. Mongyi és Szabó, 2004) (5. ábra).

A adatközlő:

(1) REF TOLMÁCS HOVÁ+/ *tolmácsa hová*

(2) HONLAP SOKFÉLE SZÁM LEÍR TARTALOM DET/ *honlap (brr) szám le van írva*

C adatközlő:

(3) A JEL+NYELV TOLMÁCS DÍJ(3) ÉS KÖLTSÉG/A *jelnyelvi tolmács díja és költsége*

(4) JOG+SEGÍT+SZOLGÁL DET JOG SZEMÉLY ÜGY+SZEMÉLY INGYEN ÉS EGYÉN JOG+SEGÍT+SZOLGÁL SZEREZ/ *Jogsegélyszolgálat során jogosult ügyfél ingyen és egyén jogsegélyszolgálat vesz részt*

5. ábra: Példamondatok a manuális és orális csatorna szerkezeteinek viszonyaira

Számos esetben, főként A-nál, egy logikai viszonyt a kézjelek és szájképek szerkezete is jelöl. A REF TOLMÁCS/ *tolmácsa* esetben (1) egy korábban már kivitelezett SIKET jelre történik utalás térindexszel (referencia), amely névmási funkciót tölt be a magyar jelnyelvben. A jelentés együtt: az ő (a siket) tolmácsa. Tehát a manuális csatornában jelnyelvi személyes névmás, az orális csatornában a magyarnak megfelelő birtokos személyjel jelenik meg. Utóbbi kontaktusjelenségnek tekinthető, jól formált jelnyelvi megnyilatkozáshoz nem szükséges.

Több esetben egy magyar szerkezettel nagyjából párhuzamosan a manuális jelek sajátos, jelnyelvekre jellemző vizuális megjelenítése egészíti ki az orális egységeket. A *le van írva* szájmozgás alatt (2) a honlap helyére, és az összefüggő szövegre utalnak a kézjelek. A hasonló példák alapján úgy tűnik, hogy a két csatorna részben függetlenül egymástól, egy konceptust akár kiegészítve is megjeleníthet, amely a két, eltérő struktúrájú nyelv egyidejű aktivitását sugallja.

C-nél a jelnyelvi szerkezetek mellett sokszor egyértelműen kivehető a magyart követő manuális sorrend (3). Nem igazolódott viszont, hogy a magyar grammatikai rendszerét megjelenítő szájképeknél minden esetben jobban igazodna a manuális csatorna a magyar nyelvhez.

C-nél a kiinduló magyar szöveghez való igazodás egyes szavak, mondatok szó szerinti fordításában is megmutatkozik, ami néhol értelmetlen mondatokat hoz létre. A (4)-es mondat esetében a jelnyelvoktató a szájképhasználat ellenére sem tudta a jelek logikai viszonyait egyértelműen lefordítani.

B mellett A is él a magyar jelnyelv eszközeivel, a retorikai kérdésekkel, térhasználattal (pl. névmási térindexelés). C-vel ellentétben egyértelműen használják a nonmanuális elemeket is, pl. logikai viszonyokban szerepet játszó tekintetváltásokat, vagy siketes jelek esetében hozzájuk tartozó mimikát. Ezek megléte több vizsgálatban a felvétel jelnyelvként való megítélését határozta meg (Sofinski, 2002: 39-41).

6. Következtetések és összegzés

A jelnyelvoktató B adatközlő jelelését egyértelműen siketesnek, a magyar jelnyelvre jellemzőnek találta. A esetében egyes elemek inkább magyarhoz köthető jelelésre, mások siketes jelnyelvre jellemzők. A két nyelvet kombináló jelelést találónak tekinthetjük erre a típusra, tehát A jelelése leginkább a kontaktusjelelésnek nevezett köztes változathoz hasonlít. C is ehhez a változathoz köthető, ugyanakkor bizonyos szekvenciák a jelelt magyar nyelvig is elmennek. Ha a kontinuum alapján akarjuk ábrázolni a különbségeket, akkor B-t a jelnyelvi végére, A-t a kontaktusjeleléshez, C-t talán a kontaktusjelelés és a jelelt magyar közé tehetnénk.

Egy azonban biztos: a tolmácsok által használt jellel kísért magyar kategóriája (szabályosabb magyar szájmozgás és egyértelmű magyar szórend), nem teljesen fedi ezt a kontaktusjelelést.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a szájképek megjelenítését nem lehet csak magyar alapú jeleléshez kötni. Különbség adataimban is a folyamatos, magyar szabályrendszert jelölő, illetve izoláltan megjelenő szájképek közt van, melyek alapján a magyarhoz jobban kötődő felvételeket el lehet különíteni. A kontaktusjelelés megjelenése konkrét nyelven kívüli okokra vezethető vissza, pl. a magyar szöveghez való igazodás, a formális helyzet, a tolmácsszolgálat mint helyszín, vagy adott esetben a nem megfelelő felvételi körülmények. Mindezek kiválthattak igazodási stratégiákat.

E tanulmány egy átfogóbb kontaktológiai és szociolingvisztikai kutatás kiindulópontja csupán, de az első eredmények arra utalnak, hogy manuális és nonmanuális egységek mellett talán külön érdemes elkülöníteni szájmozgásra vonatkoztatott (orális) komponenseket is. Ezek működési mechanizmusának jobb megértése fontos lehet, ha a vizuális modalitásban megjelenő sajátos kontaktushatásokat, változatokat akarjuk vizsgálni. Ez pedig kulcsa lehet a siketek kétnyelvűségének, a közösség sajátos szociolingvisztikai helyzetének a megértéséhez.

Egy nyelvi rendszer elismerése autonóm nyelvként kizárólag társadalmi-politikai kérdés (Romaine, 1989: 283). A magyar jelnyelv nyelvként való elismerése után a magyartól való függetlenségét sem szükséges hangsúlyozni. A siketek kétnyelvű létmódjához természetesen hozzátartozik mindkét nyelv ismerete és használata, így különböző mértékű keverése is, mely mögött ott húzódik a jelelést kizáró oktatási hagyomány és a nyelvhasználó közösségbe kívülről érkezők jelelésének hatása, ahogy aktuális pszicho- és szociolingvisztikai tényezők is. A magyar szavak vizuális megjelenítésének különböző formái is beletartozhatnak a magyar siketek kétnyelvűségébe, melyet diskurzuson belül is és azon kívül is dinamikus rendszernek kell tekinteni. A kontaktusokat és a heterogenitást elfogadva a különböző rendszerek empirikus vizsgálatára van inkább szükség, a nyelven kívüli paraméterekkel összefüggésben.

Alapkérdéseket pedig újra fel kell tenni. Az eddig alkalmazott leírásban (Szabó, 2007) a szájkép nem szerepel a jelnyelvi rendszer részeként vett jelentéshordozó egységként. Felvetődik, hogy ennek figyelmen kívül hagyásával valóban jól leírható-e ez a kétnyelvű rendszer. Lehetséges, hogy egy megjelölő-fogalmi és egy vizuális-ábrázoló részrendszer olyan szerveződésben alkotja az emberi nyelvet, melynek működését más szempontú leírások jobban meg tudják világítani.

7. Irodalom

- Bartha Cs. és Hattyár H.** (2002) Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra M. és Hattyár H. (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 73-123.
- Bartha Cs., Hattyár H. és Szabó M. H.** (2006) A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer F. (szerk.) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 852-906.
- Cokely, D.** (2005) *A tolmácsolás szociolingvisztikai modellje*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Köz-alapítvány.
- Davis, J.** (1989) Distinguishing language contact phenomena in ASL interpretation. In: Lucas, C. (ed.) *The Sociolinguistics of the Deaf Community*. San Diego, CA: Academic Press. 85-102.
- Ebbinghaus H. & Heßmann, J.** (1990) Deutsche Wörter in der Deutschen Gebärdensprache. Theoretische Überlegungen zu einem empirischen Tatbestand. *Das Zeichen* 11. pp. 60-71.
- Ebbinghaus, H. & Heßmann, J.** (1994) Formen und Funktionen von Ablesewörtern in gebärdensprachlichen Äußerungen. Teil I. *Das Zeichen* 30. pp. 480-487.
- Ebbinghaus, H. & Heßmann, J.** (1995) Formen und Funktionen von Ablesewörtern in gebärdensprachlichen Äußerungen. Teil II. *Das Zeichen* 31. pp. 50-61.
- Grosjean, F.** (1982) *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Hattyár H.** (2004) A siket közösségek és a nyelvcseré. In: P. Lakatos I. és T. Károlyi M. (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré* [A 12. Élőnyelvi Konferencia előadásai]. Budapest: Tinta Kiadó. 77-87.
- Henger K. és Kovács Zs.** (2005) *A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Köz-alapítvány.
- Lucas, C. & Valli, C.** (1992) *Language Contact in the American Deaf Community*. San Diego: Academic Press.
- Napier, J.** (2006) Comparing Language Contact Phenomena between Auslan-English Interpreters and Deaf Australians: A Preliminary Study. In: Lucas, C. (ed.) *Multilingualism and Sign Languages. From The Great Plains to Australia*. Washington D.C.: Gallaudet UP. 39-77.
- Romaine, S.** (1989) *Bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Sofinski, B. A.** (2002) So, Why Do I Call This English? In: Lucas, C. (ed.): *Turn-Taking, Fingerspelling and Contact in Signed Languages*. Washington D.C.: Gallaudet UP. 27-50.
- Szabó M. H.** (2007) *A magyar jelnyelv szublexikális szintjének leírása*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Vándorrfyné Lancz E.** (2001) Az oktatás tárgya: A magyar jelnyelv nyelvtana. In: Bíró Zs. (szerk.) *Tanári kézikönyv a magyar jelnyelv tanításához. Módszertani útmutató*. Budapest: Fogyatékosok Esélye Köz-alapítvány. 153-188.

8. Függelék

Adatközlő	Szójképminta
A	Üdvözöljük Grátis jelnyelvi tolmács honlapján [...] Ha siket akar kérni tolmács, kell két nap előtt szólni. Ha rendezvény, például esküvő vagy kirándul, kell egy hét előbb szólni. Ha valami baleset vagy súlyos betegség miatt kell a tolmács, tolmács két ór# körülbelül# két óra megérkezik a tolmács. Ha siket valami dolga vagy betegség miatt tolmács elmarad, lehet szól(ni) lemondom nem kérem tolmács. [...] Ha siket valam# (prm) tolmács viselkedés, vagy nem pontosan jelel, lehet panasz szól szakma vezethöz (pm) mi volt a probléma. [...]
B	Tolmács hol hely (umm) szívesen. [...] Szabály sérté(s) ügy ember (pr) nem tart szabály (bruh) tolm#. [...] Szakképzés(ss), például szakma (mm) (m) tolmács. Foglalkoztatás munka munka állás(ss) hiv. Egyén igény, valaki (ii) (pr) segít (prm-brm). Rendezvény, szakmai rendezvény munkatárs (pm). Szaba# program, halló(óó) vagy# nagyothall (laa). [...]
C	Szolgáltatási szabályzat hogy, mit fontos tudni, ha jelnyelv tolmácsra van szüksége, milyen esetben és hogyan lehet kérni ingyen a jelnyelv tolmács#, hol hogyan kinél lehet panasz. [...] Jogsegélyszolgálat során jogosult ügyfél ingyen és egyén jogsegélyszolgálat vesz részt. A jelnyelvi tolmács díja és költsége rendőrségre, bíróság mindig az állam fizet, de kivétel polgár per, például bíróságon válás, feljelent, akkor magánszemély kell fizetni. [...]

4. ábra: Részlet az elemzéshez használt szójképmintákból

Az elemzésekhez használt átírások szimbólumai

Manuális jelek (Napier 2006 alapján):

AKAR = jelnyelvi jel magyar megjelenítése

TOLMÁCS+ = ismételt jel, általában hangsúlyozás, kiemelés céljából

REND-REND-REND/REND(3) = többször kivitelezett jel, nem kiemelés céljából (pl. a „rendezvény” szó artikulációját kísérő REND jel ismétlése)

DET = névmások, határozószók indexeléssel (pl. *övé, neki, ez, ott*)

REF= egy fogalom bevezetésénél annak kijelölése a térben, illetve arra visszautalás (ő)

TELEFON+SZÁM = jelösszetétel

Szójképek:

apa = tiszta, teljesen artikulált magyar szójkép

munka# = redukált szójkép, teljes szó

sárg# = redukált szójkép, a szó egy része

szól(ni): a szójkép vége nem egyértelmű

állás(ss): a szójkép utolsó részét kitarva jelenítik meg

(prm): sajátos jelnyelvi szójkép. Írásos megjelenítése a száj mozgásképére utal.

Az elemzés alapjául szolgáló nyilvános felvételek elérhetősége

A: <http://www.egerjel.com/?q=node/19> (Letöltés dátuma: 2010.11.02.)

B: <http://www.korner.hu/site.php?inc=szoveg&szovegid=30> (Letöltés dátuma: 2010.11.02.)

C: <http://members.chello.hu/hjke/jelnyelvi.html> (Letöltés dátuma: 2010.11.02.)